

УДК 821.161.2.09.398.8] (477.63)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/85-1-19>

Олександра ГОНЮК,
orcid.org/0000-0002-4985-6075
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна) olexandrin31@gmail.com

КОЗАЦЬКА ПІСНЯ ПРИДНІПРОВ'Я ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглядається ментальна природа унікального фольклорного жанру, козацької пісні, що виник на теренах України у XV–XVIII ст. Простежується потужний соціокультурний вплив цього жанру на сьогодення. Відзначається, що Придніпров'я було географічною та духовною колыскою козацтва, краєм Запорізької Січі, локусом волелюбності, патріотизму, мужності багатьох поколінь. До сьогодні в українській гуманітаристиці не існує цілісного дослідження феномену козацької пісні Придніпров'я, яка в 2017-му році була визнана об'єктом нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Для наукового осмислення теми застосовано індуктивно-дедуктивний, системний, соціокультурний методи аналізу наукового матеріалу. Зазначається, що козацька пісня Придніпров'я з притаманними їй концептуально-тематичними акцентами (Україна, Запорізька Січ, Великий Луг) існує сьогодні здебільшого на теренах Павлоградського, Нікопольського, П'ятихатського, Синельниківського районів Дніпропетровщини, транслюється в соціум фольклорними колективами, окремими виконавцями, носіями фольклорної пам'яті та образної свідомості, людьми поважного віку. Саме вони репрезентують сьогодні ціннісно-орієнтаційну, інформативно-трансляційну та світоглядну функції української культури. Досліджені в працях відомих учених минулих століть М. Костомарова, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, записані ними зразки козацьких пісень сучасного Придніпров'я уособлюють природу образного мислення та поетичного космосу українства. Відзначається, що джерелом творення козацької пісні як соціокультурного феномену є фольклорна свідомість носіїв народнопоетичної творчості, переважно жінок поважного віку. Констатується, що козацька пісня являє собою потужний пласт українського фольклору. Цей жанр сьогодні репрезентує стан розвитку українського суспільства, який фіксує спадкоємність традиційної й сучасної культур. Козацька пісня є оригінальним жанром національного фольклору, який визначає архетипну структуру української ментальності й збагачує сучасну фольклорну свідомість.

Ключові слова: козацька пісня, фольклорна пам'ять, образна свідомість, архетип, функції культури.

Oleksandra GONIUK,
orcid.org/0000-0002-4985-6075
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature
Dnipro National University named after Oles Honchar
(Dnipro, Ukraine) olexandrin31@gmail.com

COSSACK SONG OF THE DNIPRO REGION AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON

The article examines the mental nature of a unique folklore genre - the Cossack song, like a wine on the teren of Ukraine in the 16th-18th centuries. There is a growing sociocultural infusion of this genre today. It appears that the Dnieper region was the geographical and spiritual wheel of Cossacks, the edge of Zaporizka Sich, the locus of willfulness, patriotism, and courage of rich generations. Until now, in Ukrainian humanities there is no comprehensive investigation into the phenomenon of the Cossack song of the Dnieper, which in 2017 was recognized as an intangible object cultural decline of UNESCO. For scientific understanding, inductive-deductive, systematic, sociocultural methods for analyzing scientific material have been developed. It is noted that the Cossack song of the Dnieper region with its conceptual and thematic accents (Ukraine, Zaporizka Sich, Great Meadow) is based today on the themes of Pavlogradsky, Nikopolsky, Pyatikhaty, Sinelnikivsky districts of Dnipropetrovsk region, is broadcast into society by folklore groups, local Vikonavians, bearers of folklore memory and figurative knowledge, people of an important age.

They themselves represent the current value-oriented, informative-broadcast and illuminating functions of Ukrainian culture. M. Kostomarov, I. Manzhuri, I. Novitsky, D. Yavornytsky, the images they recorded of the Cossack songs of the daily Dnieper region highlight the nature of the figurative mind and poetic space of Ukraine.

It is stated that the creation of the Cossack song, as a sociocultural phenomenon, is a folkloric evidence of folk poetic creativity, important to the women of an important century. It is stated that the Cossack song represents a deep layer of Ukrainian folklore. This genre today represents the development of the Ukrainian marriage, which captures the decline of traditional culture in the present day. The Cossack song is an original genre of national folklore, which represents the archetypal structure of the Ukrainian mentality and enriches contemporary folklore with its familiarity.

Key words: Cossack song, folklore memory, figurative knowledge, archetype, functions of culture.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому соціумі України існують неперебутні духовні константи, які ідентифікують нашу націю у світі, окреслюють її ментально й змістовно. Серед таких феноменів – «умовний різновид соціально-побутових пісень, пов'язаних з історією козацтва» (Єфремова, 2013: 552). Козацька пісня Придніпров'я, яка у 2017-му році була визнана об'єктом нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, засвідчила великий духовний авторитет України перед цивілізованим світом.

Народна пісня, як відомо, є основою нашої ментальності, національної культури, образним виявом українського характеру. Саме пісня виконує істотну роль у передачі «соціокультурного досвіду як від попередніх поколінь до нащадків, так і в обміні духовними цінностями між народами (Тюрменко, 2005: 17). Це найбільш численний жанр української народнопоетичної творчості. Сьогодні на теренах нашої держави побутує в різних варіантах 5 тисяч зразків пісенного жанру.

Придніпров'я – це достеменно козацький край, оспіваний у народних піснях, легендах, переказах. Науковий феномен козацької пісні дослідили такі видатні світочі культури та науки, як історик Микола Костомаров, поет і збирач фольклору Іван Манжура, академік, видатний історик козацтва Дмитро Яворницький, фольклорист Яків Новицький та ін.

Козаки як культурно-історичний феномен існували в Україні з XVI ст. до ліквідації в 1775 р. II Запорозької Січі імператрицею Катериною. Образи народних героїв і видатних історичних осіб Богдана Хмельницького, Нечая, Морозенка, Дорошенка були опоетизовані в козацьких піснях свого часу. Тяглість пісенної традиції перенеслася і в XXI ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Козацька пісня як предмет серйозних наукових зацікавлень інтерпретована в сучасних наукових працях В. Буряка, М. Долгова, Л. Єфремової, Л. Іваннікової, І. Павленко, К. Фролової, у яких автори звернули увагу на образно-семантичний аспект досліджуваного явища, засоби мікропоетики тексту. Крім того, уявляються продуктивними дослідження козацької пісні крізь призму архетипів української культури, проаналізованих у наукових працях С. Кримського, В. Буряка, Н. Лисюк та ін.

У 2000-х роках проблему побутування козацької пісні, фольклорної пам'яті Придніпров'я досліджували відомі науковці-співробітники НДЛ фольклору, народних говорів та літератури Придніпров'я ДНУ імені Олеся Гончара К. П. Фро-

лова, В. Д. Буряк, М. О. Долгов, М. М. Марфобудінова, В. Л. Галацька, В. Є. Карпович. Вийшли їхні науково-популярні праці, відомі на всеукраїнських теренах: «Рай-поле», «Фольклор і сучасна творчість Придніпров'я», «Ярина» та щорічні фольклорні збірники «Калита». Останні було видано за результатами Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції «Обряди, звичаї та ігри мого краю». Показовим є той факт, що ці вчені зробили теоретичне обґрунтування проєкту «Козацька пісня Придніпров'я» дня ЮНЕСКО, а музикознавець Вікторія Карпович була членом експертної ради цього конкурсу.

До сьогодні ще не окреслені проблеми реалізації ціннісно-орієнтаційної, інформативно-транслюційної, світоглядної функцій культури через популяризацію козацької пісні в українському соціокультурному просторі. Це вимагає пильної дослідницької уваги й буде переконливим з наукової точки зору.

Мета статті полягає в розкритті соціокультурного феномена козацької пісні Придніпров'я, її впливу на духовний розвиток глобалізованого суспільства, позначеного воєнними викликами часу.

Виклад основного матеріалу. Сьогоднішнє суспільство означене багатьма теоретиками культури та мистецтва як «суспільство видовищ і вистав» (the society of the spectacle) (Simon, 1996: 176). Постіндустріальний стан розвитку людської цивілізації, диджиталізація культурно-освітнього середовища спричиняють заміну справжніх культурних явищ симулякрами (Бодріяр, 2006: 13). Це небезпечно для майбутніх поколінь, які не знають сутності традиційної культури своєї нації. Таким чином руйнується «історична вертикаль» у трансляції соціокультурного досвіду від старших до молодших поколінь. Сьогодні, під час російсько-української війни, важливо віднайти культурні чинники, які достеменно ідентифікують українство ментально, архетипно, змістовно.

Козацька пісня як раритетний і видозмінений сьогодні жанр фольклору та форма культури задовує у своїй будові та змістових характеристиках такі риси української ментальності, як волелюбність, силу духу, кордоцентричність натури, ліричність та естетизм сприйняття життєвих подій та явищ. Зароджена в далекому історичному минулому, пов'язаному з національно-визвольною боротьбою українського народу проти турків і татар, вона й досі виконує імунну роль у формуванні патріотичного духу й історичної пам'яті поколінь.

У козацьких піснях Придніпров'я наявні архетипи як «втільнення колективного досвіду народу»

(Кримський, 1996: 78). Вони констатують світоглядну функцію культури, демонструють «пізнавальні, емоційно-чуттєві, оціночні чинники духовного світу особистості» (Тюрменко, 2005: 18). Саме через національний світогляд, який втілює фольклорний текст, формується патріотизм, усвідомлюється архетип героя-воїна. У зразках народнопоетичної творчості Придніпров'я існує ціла галерея образів воїнів-героїв: полководця Богдана Хмельницького, козацьких ватажків і народних героїв Дорошенка й Нечая, Байди та Морозенка, Залізняка.

Відомий бандурист з Апостолівського району Дніпропетровщини Віктор Кириленко зібрав багату колекцію різножанрових пісень, серед яких 25 козацьких. Цікаво, що пісня про Нечая записана у двох варіантах. У першому варіанті «Пісні про Нечая» засвідчуються в поетичному тексті постійні епітети українського фольклору: добрий хлопець, темний гай, чисте поле, козак молодесенький. Зменшено-пестлива лексика (козаченьки, матусенька) витворює трагічно-драматичний контекст майбутніх подій:

Не хотіли вражі ляхи срібла-злата брати.

А веліли Нечаєнька в дрібний мак зсікати.

– Гей, молоді козаченьки, котрий буде в місті,

Поклоніться матусеньці й молодій невістці
(Від колискової до лебединої, 2014: 27).

Другий варіант «Пісні про Нечая» є меншим за розміром, має більш динамічний сюжет, який створюється за допомогою поетичних паралелізмів, національних елементів фольклорної образності, що уособлюють українську ментальність (кінь козацький, поле та долина, червона калина).

Ой чи це ж той хміль, ой чи це ж той хміль, що по тину в'ється?

Ой чи це ж той козак Нечай, що з ляхами б'ється? (Від колискової до лебединої, 2014: 29).

Відома пісня «Зажурилась Україна – це епічний різновид козацької пісні, що споріднює її з думою «вітальною енергією, жагою свободи» (Єфремова, 2007: 608). У виконанні Віктора Кириленка вона вирізняється особливим трагедійним звучанням, неповторною мелодикою, метонімічним розумінням буття:

– Годі ж тобі, пане-брате, гринджоли малювати.

Гей! Гостри шаблю гостру, довгу та йди воювати.

Ой ти станеш на воротах, а я – в закаулку.

Гей! Дамо ж тому стиха лиха та й ворожому турку
(Від колискової до лебединої, 2014: 24).

Для козацької пісні Придніпров'я характерні особливі засоби народної поетики. Кожна пісня починається з зачину, що створює своєрідний

«магічно-смысловий пласт фольклорної свідомості» (Галацька, 2012: 96).

«Ой на горі огонь горить,

А в долині козак лежить.

Порубаний, постріляний,

Китайкою накриваний (Від колискової до лебединої, 2014: 37).

Козацька пісня Придніпров'я являє собою динамічну етнокультурну систему, що є уособленням фольклорної пам'яті епохи козацтва та постфольклору ХХІ ст. Жива народна культура існує сьогодні в традиційному та трансформованому вигляді. Другий засвідчує існування так званого секундарного фольклору, який транслює зі сцени, із показових майданчиків зразки цього унікального в історично-культурному контексті жанру фольклору.

Соціокультурний феномен козацької пісні Придніпров'я спонукає до її фундаментального вивчення, запису молодими носіями фольклору, фахівцями-музикантами. Таким чином відбувається відновлення розірваних зв'язків поколінь, збереження нерозривності фольклорної традиції, констатації інформативно-трансляційної функції культури. Показовим прикладом такої неперервності традицій є творча співпраця фольклорного гурту «Криниця» з м. Підгороднє, багаторічного лауреата Всеукраїнських фольклорних фестивалів, та студентів Кам'янського музичного коледжу, які успішно засвоюють традицію виконання козацьких пісень.

Вивчаючи козацьку пісню Придніпров'я, варто простежити діахронний рух пісенності і з'ясувати автохтонність її існування для означеної території. Відомий дослідник Р.Кирчів наголошує на тому, що «простеження регіональних та локальних традицій, виявлення збереження архаїчних верств і зразків» (Кирчів, 2010: 28) дозволить дослідити зміни фольклорної традиції, її модифікації в сучасному суспільстві.

Оригінальна за трагічним змістом і вишукана в поетичному аспекті козацька пісня «Ревуть-стогнуть гори-хвилі» у виконанні бандуриста В. Кириленка підтверджує баладність оповіді, розмірений емоційний темпоритм, трагічність ситуації турецького полону для козаків:

Ревуть-стогнуть гори-хвилі в синесенькім морі.

Плачуть-тужать козаченьки в турецькій неволі
(Від колискової до лебединої, 2014: 40).

Подібні зразки козацьких пісень засвідчують національний тип художнього мислення, народної моралі. Ці пісні являють собою не лише текст, а виступають зосередженням фольклорної свідомості в художньому, соціальному, культурологіч-

ному контекстах. Козацькі пісні Придніпров'я фіксують сьогодні видозміни фольклорної свідомості, образно змальовують національний ландшафт (для козацьких пісень – це такі семантичні центри «Україна, Запорізька Січ, Великий Луг» (Єфремова, 2007: 608).

Фольклорну свідомість варто розглядати як складову художньої свідомості. Архетипи як основа «художньої інформації, художні вузли пам'яті» (Буряк, 1992: 10) функціонують у фольклорній свідомості носіїв козацьких пісень (осіб поважного віку). Вони накопичили за своє життя зорові, асоціативні художні знаки й репрезентують їх у пісенних зразках.

Відома за працями К.-Г. Юнга ярусна концепція світового дерева несе важливе смислове навантаження в козацьких піснях «Ой дуби розхилия», «Ой за нашою слободою», «Там, де Ятрань круто в'ється» (Від колискової до лебединої, 2014: 44). Етноелементом національної свідомості у цих творах виступає дуб, явір, калина, верба, вишня. Птахами національного етносередовища в козацьких піснях є соловей, орел, зозуля, сокіл. Етнодеталі національного ландшафту пов'язані з чистим полем, долиною, Запорізькою Січчю. Ці художні деталі емоційно наповнюють сюжет, драматизують подієвий ряд:

Чорна хмара наступала,
Щось у хмарі гуде, –
Ось слухайте, милі браття,
Що з нами буде (Калита. Збірка фольклорно-етнографічних матеріалів, 2007: 297).

Ландшафт, національна кольорова гама, елементи національної флори й фауни підкреслюють у зразках козацьких пісень синкретизм образного мислення наших предків-авторів козацьких пісень. Це демонструє комунікативну функцію культури.

Висновки. Сьогодні Україна перебуває у складній військовій ситуації, переживає економічну та духовну кризу. Саме козацька пісня як видатний феномен нашої нації може стати містком для єдності народу в боротьбі з російським агресором, символом духовності, героїзму й звитяги українського народу. Саме цей елемент нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО потрібно популяризувати у світі, тому що козацька пісня – це душа нації, основа нашого менталітету. Вона уособлює всі риси українського менталітету: волелюбність, ліричність української натури, емоційність, естетичний погляд на світ. Ця спадщина є унікальною, тому потрібно, щоб козацька пісня стала відома світові та стала вагомим презентом України, нашого духу, нашої культури та історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буряк В. Сучасна народна творчість Придніпров'я: генезис образних форм поетичної свідомості: автореф. дис. канд. філол. наук. 10.01.07. КНУ імені Тараса Шевченка. Київ. 1992. 17 с.
2. Від колискової – до лебединої. Пісні Апостолівщини в записах бандуриста Віктора Кириленка. Упорядк., вст. ст., прим., М. О. Долгова. Вступне слово проф. К. П. Фролової. Дніпропетровськ. 2014. 312 с.
3. Галацька В. Особливості побутування сучасної ліричної пісні Нижньої Наддніпрянщини. Матеріали до української етнології. 2012. С. 91–96.
4. Долгов М. Кобзарство Придніпров'я другої половини ХХ ст.: традиції та видозміни: автореф. дис. канд. філол. наук 10.01.07. КНУ імені Тараса Шевченка. Київ. 1998. 20 с.
5. Єфремова Л. Стиль народних пісень Подніпров'я (за матеріалами сучасних експедиційних досліджень). *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 5. С. 27–32.
6. Єфремова Л. Козацька пісня. Енциклопедія сучасної України. Т. 13. Редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. Київ. Ін-т енциклопед. досл. НАН України. 2013. 711 с.
7. Калита. Збірка фольклорно-етнографічних матеріалів. Упор. М. Марфобудінова, О. Хоменко, В. Карпович, З. Маріна. Дніпропетровськ. 2007. 368 с.
8. Літературознавча енциклопедія у двох т. За ред. проф. Ю. Коваліва. Київ. 2007. Т. I. 608 с.
9. Карпович В. Є Окремі нотатки про ліричну пісню Нижньої Наддніпрянщини на початку ХХІ ст. Калита VII ст. (Улюблені пісні) Упор. М. Марфобудінова, В. Є. Карпович, З. П. Маріна, О. М. Хоменко. Дніпропетровськ. 2009. 128 с.
10. Культурологія: теорія та історія культури. Вид. 2-ге, доповнене. Навч. пос. за ред. проф. І. І. Тюрменко. Київ. 2005. 368 с.
11. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів. Ін-т народознавства НАН України. 2010. 536 с.
12. Simon W. Postmodern Sexualitis. London. New Jork. Rowledge. 1996. 178 p.
13. Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Вісник НАН України*. 1998. № 7-8. С. 74–87.
14. Лисок Н. Поняття архетипу в народній культурі. *Дух і літера*. 2001. № 7-8. С. 262–276.

REFERENCES

1. Buriak V. (1992) Suchasna narodna tvorchist Prydniprovia: henezys obraznykh form poetychnoi svidomosti: [Modern folk art of the Dnieper: genesis of figurative forms of poetic consciousness] avtoref. dys. kand. filol. nauk. 10.01.07. KNU imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 17. [in Ukrainian].

2. Vid kolyskovoi – do lebedynoi. Pisni Apostolivshchyny v zapysakh bandurysta Viktora Kyrylenka (2014). [From lullaby to swan. Songs of the Apostolivshchyna in the recordings of bandura player Viktor Kyrylenko] Uporiadk., vst. st., prym., M. O. Dolhova. Vstupne slovo prof. K. P. Frolovoi. Dnipropetrovsk. 312. [in Ukrainian].
3. Halatska V. (2012) Osoblyvosti pobutuvannia suchasnoi lirychnoi pisni Nyzhnoi Naddniproianshchyny. [Peculiarities of the existence of the modern lyrical song of the Lower Dnipro region] Materialy do ukrainskoi etnologii. 91-96. [in Ukrainian].
4. Dolhov M. (1998) Kobzarstvo Prydniprovia druhoi polovyny KhKh st.: tradytsii ta vydozminy: [Kobzarism of the Dnieper region of the second half of the twentieth century: traditions and modifications] avtoref. dyc. kand. filol.nauk 10.01.07. KNU imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 20. [in Ukrainian].
5. Iefremova L. (2003) Styl narodnykh pisen Podniprovia (za materialamy suchasnykh ekspeditsiinykh doslidzhen). [The style of folk songs of the Dnipro region (based on the materials of modern expeditionary research)] *Narodna tvorchist ta etnografia*. № 5. 27-32. [in Ukrainian].
6. Iefremova L. (2013) Kozatska pisnia. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. [Cossack song. Encyclopedia of Modern Ukraine] T. 13. Redkol. I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak. Kyiv. In-t entsykloped. dosl. NAN Ukrainy. 711. [in Ukrainian].
7. Kalyta. Zbirka folklorno-etnografichnykh materialiv (2007). [Kalita. Collection of folklore and ethnographic materials] Upor. M. Marfobudinova, O. Homenko, V. Karpovych, Z. Marina. Dnipropetrovsk. 368. [in Ukrainian].
8. Literaturoznavcha entsyklopediia u dvokh t. (2007). [Literary Encyclopedia in Two Volumes] Za red. prof. Yu. Kovaliva. Kyiv. T. I. 608. [in Ukrainian].
9. Karpovych V. (2009) Ye Okremi notatky pro lirychnu pisniu Nyzhnoi Naddniproianshchyny na pochatku KhKhI st. Kalyta VII st. (Uliubleni pisni). [Some notes on the lyrical song of the Lower Dnieper region at the beginning of the XXI century. Kalita VII century. (Favorite songs)] Upor. M. Marfobudinova, V. Ye. Karpovych, Z. P. Marina, O. M. Khomenko. Dnipropetrovsk. 128. [in Ukrainian].
10. Kulturolohiia: teoriia ta istoriia kultury. (2005). [Culturology: Theory and History of Culture]. Vyd. 2-he, dopovnene. Navch. pos. za red. prof. I. I. Tiurmenko. Kyiv. 368. [in Ukrainian].
11. Kyrchiv R. (2010) Dvadtsiate stolittia v ukrainskomu folklori. [Twentieth century in Ukrainian folklore] Lviv. In-t narodoznavstva NAN Ukrainy. 536. [in Ukrainian].
12. Simon W. (1996) Postmodern Sexualitis. London. New York. Rowtledge. 178.
13. Krymskyi S. B. (1998) Arkhetypy ukrainskoi kultury. [Archetypes of Ukrainian culture] *Visnyk NAN Ukrainy*. №7-8. 74-87. [in Ukrainian].
14. Lysiuk N. (2001) Poniattia arkhetypu v narodnii kulturi. [The concept of archetype in folk culture] *Dukh i litera*. №7-8. 262-276. [in Ukrainian].